

מוזאונים בראי החברה והחינוך היסטוריה הגות ריאליה

קובץ מחקרים

בעקבות כנס מחקרי שנערך במכללת אפרתה
בנושא 'מוזאונים בראי החברה והחינוך'

עורכות
סיגלית רוזמרין ואורה פיקל-צברי

הוצאת אפרתה
מיסודה של מכללת אפרתה
ירושלים, תשע"ז (2017)

עריכת הלשון

אריאל סמואל

חנה פורטגנג

מזכירת המערכת

שלומית זמיר

תמונות הכריכה

פעילות במועדון הבנים שהפעילו חברי אגודת הסטודנטים הדתיים 'יבנה'

ברובע היהודי בירושלים בשנות הארבעים של המאה ה־20.

התמונה באדיבות מוזאון חצר היישוב הישן.

צילם: יהושע מרקוביץ

מסת"ב: 978-965-7234-16-7

©

כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל': 02-6717744; פקס: 02-6738660

וא"ל: efrata@emef.ac.il

תוכן העניינים

5	פתח דבר	
	כאן, שם ובכל מקום – מוזאוני השואה הלאומיים בישראל ובארצות הברית והגלובליזציה של הזיכרון	אורית אנגלברג־ברעם
7	מאסון לניצחון – מהפך בהתייחסות חברי בארות יצחק למורשתם	נחום ברוכי
33	פיתוח מוזאון חינוכי אינטראקטיבי לקהילה היהודית בצ'ילה: היבטים אפיסטמולוגיים, פדגוגיים וטכנולוגיים	מרסלו דורפסמן וגבריאל הורנצ'ק
47	בתוך לבי מוזאון: מוזאון להיסטוריה ומורשת כמרחב ללמידה מעמיקה	ענת חן
69	המרכז העולמי למורשת יהודי צפון אפריקה בירושלים – מרכז תרבות	משה עובדיה
95	מוזאונים מנציחים דמויות – על מקרי בית אוסישקין ובית יגאל אלון	ישראל רוזנסון
105	לגעת – לדעת: סיור במוזאון מדע – רק חוויה או גם למידה?	דסי שטיינר ומרים מנדלוביץ
129	חינוך לאהבת המולדת והאדמה: הקמת המוזאונים לחקלאות ולטבע בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי	עודד שי
159	מוזאונים ואתרי הנצחה למפעל ההתיישבות החלוצית סביב ירושלים עד תש"ח	יוסי שפנייר
191	אסטרטגיית העכביש: חינוך וחזון במוזאונים	שלי שנהב־קלר
221		

רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

אורית אנגלברג-ברעם	אוצרת עצמאית בתחומי ההיסטוריה והחברה של עם וארץ ישראל
ד"ר נחום ברוכי	חוקר תולדות הקיבוץ הדתי
ד"ר מרסלו דורפסמן	האוניברסיטה העברית
פרופ' גבריאל הורנצ'ק	האוניברסיטה העברית
ד"ר ענת חן	מכללת אמונה-אפרתה
ד"ר משה עובדיה	המכללה האקדמית עמק יזרעאל
מרים מנדלוביץ	מדריכת מדע וטכנולוגיה, משרד החינוך
פרופ' ישראל רוזנסון	מכללת אפרתה
דסי שטיינר	מכללת אפרתה
ד"ר עודד שי	אוניברסיטת אריאל מכללת בית ברל
ד"ר יוסי שפנייר	מכללת אפרתה
שלי שנהב-קלר	מכללת בית ברל

מאסון לניצחון – מהפך בהתייחסות חברי בארות יצחק למורשתם

נחום ברוכי

מבוא

קיבוץ בארות יצחק נוסד בשנת תש"ג (1943) בשערי עזה כנקודה היהודית הדרומית ביותר בנגב, ובתוך חמש שנים גדלה הקבוצה והייתה לאחד מהיישובים הגדולים והמבוססים בנגב. במלחמת העצמאות הותקפה הנקודה כמה פעמים; ביום ח' בתמוז תש"ח (15 ביולי 1948) הסתער צבא מצרים על בארות יצחק, וחייליו הצליחו לכבוש חלק מבתי היישוב. המגנים הצליחו לבלום את התוקפים ולהדוף אותם מתוך יישובם בכוחות עצמם, ולהניסם בעזרת תגבורת צה"ל. 17 לוחמים נפלו בקרב והותרו אלמנות ויתומים, מקצת הלוחמים שנפצעו נותרו נכים, והנקודה חרבה בלא תקנה. במצב זה הבינו החברים שלא יוכלו לשוב ולהקים את ביתם בנגב בזמן סביר, ולכן התיישבו במרכז הארץ ובנו את קיבוץ בארות יצחק העכשווי.

במשך השנים נהגו חברי בארות יצחק לציין את יום הקרב, ח' בתמוז, באזכרה לנופלים ובעלייה לקבריהם בהר הרצל. פעם בעשור ירדו לבקר את שרידי ביתם בנגב בזמן סביר, אולם אף פעם לא העלו על נס את הניצחון הגדול שהושג בעמידתם האיתנה. במלאת 50 שנה לקרב, ולאחר שרוב ותיקי הקיבוץ נפטרו וגם בני הדור השני התבגרו – עברה ההנהגה לבני הדור השלישי, שחיפשו את זהות קיבוצם ומורשתו ולא הסתפקו באזכור שמות הנופלים. אז החלה התעוררות אטית שהלכה וגברה, ובמלאת 60 שנה לקרב (2008) ציינה הקבוצה במקומה כיום את יום הזיכרון כחגיגת ניצחון. בשלב זה הוחלט לחזור לנגב ולהקים מרכז להנחלת מורשת ההתיישבות הדתית שסיפור בארות יצחק עומד במרכזה, שהרי ההתיישבות שהחלה בתש"ג נמשכת ומשגשגת עד עצם היום הזה.

בראשית

בקיץ תרצ"ה (1935) הקימו 15 חלוצים דתיים פלוגת עבודה בפרדס חנה, וקראו לה 'רמת השומרון'. בשמונה השנים שישבו במקום בהמתינם לתורם להתיישבות קבע, קלטו עולים, הקימו משפחות והולידו ילדים. בחורף תש"ג (1943) יצאה קבוצת חלוץ אל מרחבי הנגב השוממים ונעצה יתד בשערי עזה. בשנתיים הבאות התפצלה הקבוצה: הבחורים בנו את הנקודה בנגב בעוד האימהות הצעירות וילדיהן ממתינים בפרדס חנה להשלמת הבנייה. בשנת תש"ה (1945) התאחדה הקבוצה בבארות יצחק המשגשגת, שהייתה לשם דבר בקרב מתיישיבי הנגב - וקרב קפיצה למבצעי התיישבות נוספים אל עומק המדבר, כגון 11 הנקודות והנחת קווי המים. בשנת תש"ח, ערב הקמת מדינת ישראל, הייתה בארות יצחק אחד היישובים הגדולים באזור. נמנו בה 230 נפש שרובם גרו בבתי קבע - ובהם 70 ילדים - וחבריה עיבדו אלפי דונם של גידולי פלחה, ירקות ומספוא, וטיפחו רפת ולול.

מלחמת העצמאות

בפרוץ מלחמת העצמאות נותק הנגב ממרכז הארץ, ובארות יצחק, כמו כל נקודות ההתיישבות בנגב, באה במצור והחלה להתכונן למלחמה הממששת ובה. ואמנם ביום ה' באייר תש"ח (14 במאי 1948) הגיעה המערכה אל שעריה. בערב שבת, בשעת הכרזת המדינה, החלה הפגזה, והיא נמשכה ברציפות בשבועות שאחריה. כבר בשעות הראשונות עלו באש כל הצריפים והאווהלים שבחצר, והתמוטטו גם בתי בטון. חברה אחת נהרגה ואחדים נפצעו. בובלילה פינו מן הנקודה את כל הילדים והאימהות, והחלה תקופה שנייה של פיצול משפחות, שנמשכה כחצי שנה. המפונים שוכנו בשיכון זמני בתנאים קשים מאוד בבניין בית הספר 'תלפיות', שהופקע למענם בתל אביב. בבארות יצחק נשארו 60 בחורים ו־20 בחורות, ובסך הכול 80 לוחמים שהניחו את עבודות המשק והתמקדו בהקמת ביצורים. הבתים הלכו ונהרסו, והחיים התנהלו בחפירות. כוחות קטנים של צבא מצרים תקפו את הנקודה פעמיים, אך הם נהדפו לפני הגדרות והסתפקו בפיצוץ באר המים, שהותיר את המגנים בלא מי שתייה.

כאמור, בח' בתמוז תש"ח (15 ביולי 1948) הגיעה ההתקפה הגדולה. לפנות בוקר הוקף הקיבוץ בכוחות גדולים של צבא מצרים, וגדוד חיל רגלים מתוגבר בטנקים פתח בהתקפה בסיוע תותחים ומטוסים. לוחמי העמדות הדפו שני ניסיונות לפרוץ את הגדרות, ואז פגעה פצצת מטוס במגדל המים. זרם אדיר פרץ והציף את תעלות הקשר והמקלטים, וניתק

את קווי הטלפון בין המטה והעמדות. הבוץ גרם לתקלות בהפעלת כלי הנשק – ומהשעה
היא נלחמה כל עמדה לבדה.

במהלך ההפגזה הכבדה וההפצצה האווירית הצליחו המצרים להשמיד עמדת פינה
חיונית ולחדור בגזרתה עד מרכז המשק. החברים שהיו במקלט המטה ובסביבתו יצאו
לקראתם ברימוני יד והצליחו לבלום את התקדמותם. מפקד האזור נפצע וסגנו נהרג;
חבר אחר קיבל עליו את הפיקוד וקרא לכל לוחמי העמדות להתכנס וליצור קו הגנה
פנימי. כעת הפכה הלחימה לחילופי אש מטווחים קצרים מאוד, שבהם הצליחו המגנים
לפגוע בפלוגת האויב שחדרה לחצר ולהשמיד את רובה, להניס את הנותרים ולחזור
ולתפוס את העמדות שנטשו קודם.

תגבורת שיצאה מרוחמה לעזרת בארות יצחק הופצצה על ידי מטוסי האויב והתפזרה.
רק פלגה של שני תותחים עתיקים 'מימי נפוליאון' הצליחה להתקרב לנקודה, להתפרס
ולפתוח באש, בדיוק בשעה שפתחו המצרים בהסתערות נוספת. פגזי התותחים מעל ואש
המגנים מתחת שברו את ההתקפה והפכו אותה למנוסה; בארות יצחק ניצלה בעזרת ה',
בזכות אומץ חבריה ובזכות אש התותחים. נס גדול היה שם,¹ אולם המחיר היה כבד. 17
חברות וחברים נפלו בקרב, רבים נפצעו והמשק היה לגל חורבות.

להתחיל מבראשית

באותה עת נשאלה השאלה: מה הלאה? הקבוצה הייתה חבולה, שכולה ומטופלת
באלמנות, ביתומים ובנכים. המשק נותר הרוס בלא תקנה, המלחמה נמשכה ועמדות
האויב – כמטווי פגז. היה ברור שאם ירצו לשקם את המקום ואת החברה יצטרכו להמתין
לסיום הקרבות, ואחר כך לתכנן הכול מחדש ובמקום אחר. ניסיון הקבוצה בעבר לימד
אותה שהדבר ימשך שנים, והוותיקים, הגרעין הקשה של החברה, כבר התקרבו לגיל
40. הדיון הגורלי התקיים בתנאים בלתיאפשריים, כאשר הקבוצה הייתה נתונה בהלם
קרב ומפוצלת לשני מחנות: מצד אחד החברים המותשים המתגוררים בחורבות בנגב,
ומצד אחר החברות הצפופות בתת־תנאים בבית הספר 'תלפיות', בלי קשר בין הצדדים
ובלי יכולת לקיים דיון משותף. כך או כך היה די ברור שהמסגרת החברתית לא תחזיק
מעמד לאורך זמן, אם לא תתאחד ותתארגן מיד במקום נוח יותר.

1. כשמפקד האזור נשאל לדעתו על הנס, השיב: "הנס היה שלא סמכנו על הנס" (בשיחה אישית עם המחבר).

תנועת הקיבוץ הדתי כולה הייתה במצב דומה; מחצית מקיבוציה חרבו ו־8% מחבריה נפלו בקרבות,² ולא עמדו לרשותה גרעיני התיישבות מוכנים. למרות מצבה הקשה שלחה התנועה לנגב קבוצה צעירה של עולים חדשים, חסרי ניסיון קיבוצי, שקיבלה את האחריות למקום, ואז העתיקו חברי בארות יצחק את מקומם למושבה הגרמנית הנטושה וילהלמה (היום – בני עטרות). נדודי הקבוצה מהנגב לוילהלמה נמשכו כשנה, ועוד ארבע שנים עברו עד שהושלמה בניית המחנה החדש. רק בקיץ תשי"ג (1953) הסתיימה העברת כל הקבוצה על אנשיה ועל ענפיה אל מקומה הסופי.

הנצחה

קורות בארות יצחק בנגב, עמידת הגבורה במערכה, השכול, החורבן והנטישה נצרכו בזיכרונה הקיבוצי וגרמו לנושא הנצחה לעמוד במרכז השיח הציבורי במשך כל השנים.

ההחלטה לעזוב את הנקודה בנגב אמנם נתמכה על ידי רוב חברי הקבוצה, אבל גם התומכים בה התקשו לעכלה, ורק בניית המחנה החדש חתמה למעשה את הספקות. גם כשכבר השתייך פרק הנגב לעבר, התקשו החברים להתנתק מהזיכרונות. כיוון שבשטח הנקודה הראשונה נותרו חורבות וקברים, נאחזו בהם חברי הקבוצה וראו בהם 'סוכני זיכרון' לסיפור העבר. ביום השנה הראשון לקרב, ב'ח' בתמוז תש"ט, ירדה כל הקבוצה לאתר בנגב – ועמה קרובי הנופלים, אישי ציבור, מנהיגי התנועה, קציני צבא בכירים וחברים מקיבוצי הסביבה. טקס אזכרה נערך במקום, נאמרו בו דברים ונורו מטחי כבוד.³ לרגל יום השנה יצאה לאור חוברת זיכרון ששמה 'בשערי עזה'.⁴ הועלו בה על הכתב בפעם הראשונה קורות הקבוצה בהתיישבות ובמלחמה, והיא הייתה ל'סיפור הרשמי'.

על פי החלטת התנועה, בעת ההיא עמדה לעזוב את המקום קבוצת 'אחדות', שהחליפה את בארות יצחק שנה קודם לכן, כדי לבנות בכרמל את 'ניר עציון' כבית לאלמנות כפר עציון ויתומיו.⁵ לא נותר בנגב אפילו מי שישמור על בית העלמין הגדול שנקברו

2. הקיבוצים שחרבו: שלושה בגוש עציון (כפר עציון, משואות יצחק ועין צורים), כפר דרום ובארות יצחק. מספר הנופלים היה 125 מתוך 1584 חברים.

3. דף ידיעות, תש"ט, ארכיון בארות יצחק.

4. עמנוח, תש"ט.

5. קבוצת 'אחדות' המשיכה להחזיק במקום עוד כמה חודשים, ואחר כך, כשהבשילו התנאים, עלתה לכרמל.

בו חללי הקרב ויתחזק אותו, ובהסכמת רוב האלמנות הוחלט להעביר את הקברים לבית העלמין הצבאי בהר הרצל ולקבוע לוח זיכרון לרגלי מגדל המים, השריד הבולט שנותר מהנקודה בנגב.⁶

שאלת שם הקבוצה עדיין נותרה פתוחה. ועדת השמות הממשלתית סברה: "בארות יצחק – כינוי מקום הוא", ואינו יכול לנדוד עם התושבים, ולכן הציעה שמות אחרים ליישוב החדש. לא כך חשבו החברים:

יותר מדי יקר לנו שם זה, הוא נהפך על ידי מעשינו לשם היסטורי... חברינו שנפלו על הגנת הנקודה זכאים יותר מכל אדם אחר לכך ששמם יקרא על מקומנו החדש... עלינו לצאת בצעקה גדולה... יאמר ברורות: היישוב בארות יצחק בנגב שייך לעבר. אותו מקום נגזר עליו להיות 'חורבת בארות יצחק'.⁷

לטענת החברים, את ההנצחה האמתית: "נעשה על ידי מפעל חי, על ידי המשך קבוצתם" קבוצתנו...⁸ ואכן, הקבוצה בנתה חדר עיון וקבעה בו קיר זיכרון וספרייה תורנית (המשמשת את לומדי התורה עד היום).

נס הקוממיות

ביום העצמאות תשט"ו (1955) נפתח הפצע מחדש. המדינה החליטה להעניק את נס הקוממיות ליישובים שהשתתפו במערכה, וכעת התעוררה שוב השאלה האם 'ההנצחה האמתית על ידי מפעל חי' בשפלת לוד מוסכמת על כותבי ההיסטוריה של מדינת ישראל. למורת רוח חברי בארות יצחק – ואתם כל תנועת הקיבוץ הדתי – קבע שר הביטחון שנס הקוממיות יוענק רק ליישובים "שיושבים על אדמתם";⁹ למעט אלו שעברו למקומות אחרים, כמו בארות יצחק, גוש עציון וכפר דרום – כולם מהקיבוץ הדתי. העלבון צרב כמכוות אש.

6. דף ידיעות, י"ז בסיוון תש"י (2.6.1950), ארכיון בארות יצחק. לבקשת בני המשפחות הועברו קברים אחדים לבתי עלמין אחרים.

7. דף ידיעות, ח' במנחם אב תש"י (21.7.1950), ארכיון בארות יצחק.

8. ישראל ויטקובסקי (קוטב), 'תפקידנו', דף ידיעות, ח' בתמוז תש"י, ארכיון בארות יצחק.

9. מכתב מאת נחמיה ארגוב (המזכיר הצבאי של בן גוריון), דף ידיעות, י"ד באייר תשט"ו (6.5.1955), ארכיון בארות יצחק.

בארות יצחק אשר שמה נכתב בדם רב בספר מלחמות קוממיות ישראל, נמחק בדיו 'הנחיות' משרדיות. לוחמי הישובים, החיילים ללא מדים, צעדו צד בצד, עם חיילי צבא ההגנה לישראל במסדר לעיני אזרחי המדינה. לוחמי בארות יצחק לא ניתן להם לצעוד...¹⁰

מגדל המים – אתר זיכרון

אף על פי שקרב ההגנה על בארות יצחק הסתיים בניצחון גדול, נצרב יום ח' בתמוז בתודעת החברים במושגי אסון, והם ציינו אותו כיום אבל וזיכרון לגבורה ולשכול ונמנעו משמחת הניצחון ומגאוות המנצחים. להלן ננסה להסביר את התופעה על פי העובדות הידועות ומשיחות ומראיונות שנערכו במשך שנים.

עזריהו השווה בין שימור הזיכרון בנגבה ויד מרדכי לשימורו בבארות יצחק.¹¹ בדבריו על גיבוש הזיכרון ביד מרדכי ובנגבה הסביר:

מבחינת הקיבוצים, עבודת השיקום הייתה בעדיפות עליונה. בשלב זה היה נושא הנצחת המערכה בעדיפות נמוכה... פעולת השיקום של המשקים לא הייתה בנייה בלבד אלא פרק הסיום של המערכה הצבאית וההוכחה העליונה לסיכול כוונת האויב לעקור את היישובים... הרעיון שמגדל המים הישן ישמש מצבת זיכרון, לא היה של חברי נגבה אלא של מוסדות הקיבוץ הארצי. בכך התגלה פער בין הפרספקטיבה של חברי המשק לזו של המוסדות התנועתיים. מעייניהם של חברי המשק באותה העת היו בעיקר בשיקום מערכת אספקת המים. המוסדות התנועתיים לעומת זאת היו מודעים כבר בשלב מוקדם יחסית לחשיבות שימור מגדל המים כמצבת זיכרון ולתשואה שיניב הדבר מבחינת סמליות האתר.

עזריהו הבדיל בין שאיפות החברים ובין מניעי התנועה המיישבת. החברים רצו למהר ולחזור לחיי בניין, יצירה ושלוש, בעוד בתנועה ראו במגדל המוסג עדות לניצחון ונכס חינוכי תעמולתי. אם נשליך את הדוגמה הזאת על תנועת הקיבוץ הדתי ונשווה בין יחס החברים להנצחה ליחס התנועה אליה, נמצא שכמו חברי נגבה ויד מרדכי, גם חברי בארות יצחק ראו את משימתם הראשונה בשיקום הגוף החברתי, ולכן השקיעו בו מאמצים עילאיים ואף הצליחו במידה ראויה לציין, אך התנאי להצלחה זו היה ויתור על המקום – ועמו גם על המיתוס שנוצר בו. בלשונו של עזריהו:

10. דף ידיעות, י"ד באייר תשט"ו (6.5.1955), ארכיון בארות יצחק.

11. עזריהו, תשנ"ו.

בסיפור של בארות יצחק חסר היה אלמנט שהיה בעל חשיבות רבה... שיקום המשק הקיבוצי. באתוס ההתיישבותי, אלמנט זה הוא תכלית ההקרבה ההרואית ומשמעות הניצחון. בה בעת, בניית הקיבוץ במקום אחר יצרה הפרדה בין האתר ההיסטורי והבית הקיבוצי.

הווה אומר ששיקום המשק שלא במקומו הותיר כביכול את הניצחון ואת הקרבנות בלא תכלית; ובאשר לתפקיד התנועה, תנועת הקיבוץ הדתי מעולם לא עסקה בתעמולה, הגם שתמיד נהגה לבקר את עצמה על כך. ויותר משהכחה על חטאה, הכחה על חטאי האחרים שקיפחו אותה לדעתה והשכיחו את מעשיה ואת תפקידה ההיסטורי. כזכור, בשנה ההיא הייתה מחצית אוכלוסיית הקיבוץ הדתי במצב של פירוד מאונס "בין האתר ההיסטורי והבית הקיבוצי". התנועה, אפילו רצתה, לא הייתה מסוגלת לכפות על קבוצותיה להתחשב בשיקוליהן בגורם הציבורי-תעמולתי.

חברי בארות יצחק החליטו לעזוב את הנגב ולהתיישב במרכז הארץ כדי להמשיך לקיים את מסגרת הקבוצה; הם העריכו שלא ישרדו תקופת פיצול נוספת. ואמנם הודות להחלטתם הצליחו לשקם את קבוצתם, אולם עזיבת הנגב הותירה שאלות פתוחות. ברמה הלאומית הייתה התשובה ניצחת – גבול המדינה נקבע על פי תוצאות הקרב 'שלהם'. ברם תשובה זו לא סיפקה את רצונות החברים, שהאמינו בערכי הציונות המגשימה. קל להצדיק הקרבה כדי לקיים את אמירת 'לא נוזז מכאן', אבל נדרש הסבר מורכב כדי להסביר מדוע לא נשארנו במקום שנלחמנו עליו. ככל שחלפו השנים נשכחו התנאים ששררו בעת ההיא, והתשובות הפכו מובנות פחות. התנכרות המדינה לקרבנם, שהופגנה בשלילת זכותם לנס הקוממויות, הקשתה את ההסבר שבעתיים. אטי'אט הפך הטיעון החברתי, המובן, כלומר הדאגה לשכולים, להסבר העיקרי לעזיבת הנגב, בעוד סיפור הניצחון בקרב לא הובלט במידה הראויה. ומשהתמקדו באבל אימצו את מתכונת האזכרה המסורתית, ובזאת קיבעו לדורות את אופי היום.

שנה בשנה

כך נוצרה המסגרת שהתקיימה עשרות שנים: בערב יום הזיכרון התכנסו חברי כל הקבוצה עם בני המשפחות השכולות, למדו משניות לעילוי נשמות הנופלים ואמרו קדיש, אחר כך קראו קטעים מתוך הספרון 'בשערי עזה' – שהתקדש במסורת המקומית, ולמחרת עלו לבית העלמין בהר הרצל. משנה לשנה פחת מספר המשתתפים והתעניינות הציבור בזיכרון זה התפוגגה. בערך אחת לעשור הייתה כל הקבוצה יורדת לסיור בחורבות הנקודה בנגב שהלכו ונעלמו תחת מחרשות חקלאי קיבוץ נחל עוז, יורשי שדות בארות יצחק.

מאמצי התנועה הרצופים לחדש את הגוש הדתי שחרב במלחמה נשאו פרי רק בשנת 1965, כאשר יסדו שני גרעיני בני עקיבא את קבוצת עלומים. עלומים עמסה על שכמה את מורשת בארות יצחק והכריזה שהיא הממשיכה התנועתית של הקבוצות שחרבו,¹² אולם יש להודות שמחווה זו לא השפיעה כלל על התייחסות חברי בארות יצחק למגשימי מפעלם החלוצי הקודם.

נס הקוממיות פרק ב – השינוי מתחיל להתרחש

בשנת 1981 התרחש אירוע משמעותי בתולדות הקבוצה: ממשלת ישראל בראשות מנחם בגין הכירה בזכות בארות יצחק (ויישובים נוספים) להניף את נס הקוממיות. ואמנם הנס הוענק לה בטקס צבאי מלא לרגלי מגדל המים המחורר ביום הזיכרון לקרב האחרון, ח' בתמוז תשמ"א, ובכך נסגר המעגל – הגם שלא ריפא את כל צלקות הנפש. "קיבלנו את הבשורה ברגשות מעורבים", כתב מזכיר הקבוצה:

מחד: לא הוכחה תחושת העלבון והזעם – וספק אם יש בכוחו של הטקס לכפר על העוול שנעשה לקבוצתנו... כל נשכח כי חברים טובים ויקרים שלנו לא זכו בחייהם להשתתף בטקס. מאידך: יש בהענקת הנס הכרה ממלכתית בחלקנו במערכת הקוממיות, גם אם באיחור של שנות דור, בבחינת 'עבר זמנו, אך לא בטל קורבנו'.¹³

לאחר עוד שבע שנים (1988) שוב ירדה לנגב כל הקבוצה, בנעריה ובזקניה, כדי לציין מלאת 40 שנה לקרב. בפעם הזאת נערך הטקס במתכונת שונה מבעבר: הציבור התכנס על גבעה הצופה מנגד אל מגדל המים והשקיף לעבר המקום ששחזרו בו בני המשק, תלמידי החטיבה והתיכון, את סיפור הקבוצה מיום עלייתה להתיישבות ועד ניצחונה בקרב. באירוע הזה היו כמה חידושים: האחד הוא התייחסות לסיפור השלם ולא רק לתוצאות הטרגיות של הקרב, והאחר הוא מבט על מקומה של בארות יצחק במרחב שסביבה, אך החידוש החשוב מכול היה המעורבות הפעילה של בני הדור השלישי, נכדי הלוחמים, בהעברת המורשת. בעלון הקבוצה נכתב: "השנה ערכנו את הטקס בריחוק מהמגדל... צופים מרחוק. היה בכך משום סימן לבגרותה של הקבוצה שיוזעת

12. הקבוצות שחרבו הן בארות יצחק וכפר דרום; ראו מגילת היסוד של קבוצת עלומים, שער הגיליון (טבת תשכ"ו), עמ' 238.

13. ידעון טו בתמוז, תשמ"א (ארכיון בארות יצחק, 17.7.1981).

להסתכל גם מפרספקטיבה היסטורית, קצת מרוחקת¹⁴. ואמנם לאחר הטקס נראה לרבים מהוותיקים שזו הייתה הפעם אחרונה שיורדים לנגב ביום הזיכרון.¹⁵

'טיפול שורש'

יום אחד הופיע בבארות יצחק רמי חרובי. חרובי, בן קיבוץ בארי שגדל בצל מגדל המים המחורר, הנטוש, שהיה חלק מנוף מולדתו,¹⁶ ביקש לחשוף את הסיפור שמאחורי המגדל. הוא שוחח ביחידות עם כל חבר וחברה מוותיקי הקבוצה, ולאחר שבוע סיכם את התרשמותו:

... 'ובחרת בחיים', בניסיונות שאני מגדיר אותן כדבר היפה ביותר, מחליטים לשקם את הבית, את החיים, את היופי שיש בחברה המשותפת הזאת ומחליטים החלטה אמיצה וגאה, שצריכים ללכת איתה קדימה – לקחת את היתומים, את האלמנות, את החברה הזאת שהתרסקה... לא רק הבטון קרס, לא רק המקום, קרסה כאן חברה אנושית, קרסו משפחות... ולהצטייד את העסק הזה קדימה, למקום יותר מוגן, יותר בטוח... בתוך מלחמה שאין יודעים מתי תסתיים... זו בחירה שאין גדולה ממנה... וצריך להגיד את זה בקול רם. וצריך לתת לאנשים שעודם בחיים, אבל הרבה יותר מהם, לבנים לנכדים, את התחושה הכול כך חזקה, עד כמה ההחלטה הזו היא החלטה אמיצה... אני חושב שהתמונה הזאת של יהודים גאים, מאמינים, ששמים את ערך האדם לפני ערך המקום, לפני ערך האדמה, שמוכנים ללכת רחוק כל כך, זו האמת שנתנו לי אנשי בארות יצחק.¹⁷

במילים פשוטות ובאור חיובי הראוי להערכה שיקף חרובי לחברי בארות יצחק את החלטתם הגורלית לנטוש את הנגב, ובכך החזיר להם כביכול את כבודם העצמי האבוד.

באותה העת, ובלא קשר עם חרובי וראיונותיו, התחלתי לחקור מחדש את סיפור הקרב על בארות יצחק. נקודת המוצא למחקר היו הפרסומים הרשמיים על הקרב,¹⁸ שאפשר לתמצתם במילים ספורות: המצרים הצליחו לחזור למשק משלושה כיוונים ולהגיע עד

14. ידיעון ט בתמוז, תשמ"ח (24.6.1988).

15. מתוך ריאיון עם שמעון פורשר, חבר הקיבוץ ומי שהיה מפקדו במלחמת העצמאות.

16. בארות יצחק הייתה בסיס היציאה לבארי במבצע 11 הנקודות, וילדיה נהגו לשחזר את המסע שנה בשנה.

17. ידיעון 3.7.1998, ארכיון בארות יצחק.

18. תולדות מלחמת הקוממיות, עמ' 276.

סמוך למרכז המחנה. מגדל המים נפגע והמים הציפו תעלות קשר ומקלטים. אנשי העמדות התכנסו לקו הגנה פנימי והצליחו להחזיק מעמד עד שהגיעה התגבורת עם תותחיה, והצליחה להזוף את האויב מהנקודה.

משמעות הדוח בגרסה זו היא שבארות יצחק ניצלה בזכות חירוף נפש אנשיה בהגנה סבילה ובזכות התקפת נגד מוצלחת של התגבורת. התחקיר החדש, שנערך במתודה אקדמאית ועל סמך ידע צבאי, התבסס על מסמכים ודוחות מקוריים ועל שיחות וראיונות שנערכו במשך שנים עם עשרות לוחמים ומפקדים.¹⁹ מסקנות התחקיר החדש מובאות בראש מאמר זה, ועיקרן הוא שהמצרים נהדפו ונטשו את בארות יצחק כבר בשעות הצהריים בעקבות קרב הבלימה ברימונים ובפצצות פיאט, ועקב התקפת הנגד היזומה של המגנים. כאשר נכנסו תותחי התגבורת לפעולה לפנות ערב, כבר לא נמצאו חיילים מצריים חיים בחצר המשק, וכוח התגבורת עצמו הגיע רק אחרי תום הקרב. משמעות הגרסה הזאת היא שהניצחון הושג בזכות אומץ הלב והיזמה ההתקפית של החברים הלוחמים, ובסיוע מאוחר (אך מכריע) של צה"ל.

נראה אפוא שמסקנות שני התחקירים – האזרחי והצבאי – תרמו רבות לשינוי התפיסה של חברי בארות יצחק את סיפורם הייחודי, ברם הדברים פורסמו רק במסגרת פנימית ולא הופצו ברבים.

במשוך היובל – חגיגת הניצחון

בשנת 1998 החליטה בארות יצחק לחרוג מן השגרה ולערוך טקס גדול לציון יובל לניצחונה במלחמת העצמאות. האירוע התקיים ברוב עם במקומה כיום בהשתתפות כל חברי הקבוצה וילדיה בהווה ובעבר, בהדגשת האמירה: 'אנחנו כאן, הנגב הוא פרק בהיסטוריה שלנו'. על הדשא המרכזי הוקם דגם גדול²⁰ ומפורט מאוד²¹ של הנקודה בנגב, ועל הבמה ניגנה תזמורת המשטרה בהרכב מלא. הקהל הגדול התפזר בהתרוממות רוח – סוף סוף יש לנו במה להתגאות!

19. כמה מהראיונות פורסמו במשך השנים בביטאון הקיבוץ 'דף ידיעות' (ובשמו אחר כך 'דיעון'), ואחרים נערכו במסגרת המחקר עצמו; ראו בארכיון בארות יצחק.

20. 200 מ"ר.

21. עד רמת שמות הדיירים בכל בית.

ואולם יש להודות שלא כולם היו שותפים לשמחה. עדיין נמצאו חברים שראו בחידוש משום חילול הקודש ופגיעה בזיכרון הנופלים. עברו עוד יותר מעשר שנים, שהתחוללו בהן כמה שלבים נוספים בתהליך השינויים שעברה הקבוצה, והחשוב בהם – הוצאת הספר 'בארות יצחק בהתיישבות ובמלחמה' ובו התחקיר המלא – מיום הקמת הקבוצה בשנת 1935, דרך הכשרתה ועלייתה על הקרקע בנגב בשנת 1943, קורותיה במלחמת העצמאות ותוצאותיה – ועד לביסוסה במקומה הסופי בשנת 1960. הספר נחטף ביום הוצאתו והופץ לכל חברי הקבוצה לדורותיהם, לרבות בני המשק שעזבו. הפרטים החדשים שנחשפו גרמו לבנים להתגאות בהוריהם, ולנכדים – לכתוב 'עבודות שורשים' ברוח חדשה. התהליך הושלם בשני אירועים גדולים נוספים: האחד שיוחד להיכרות אישית מעמיקה עם כל אחד מהנופלים, והאחר – כנס עיוני ללימוד סוגיות היסטוריות ורעיוניות. בשניהם הועלה הצורך לעשות מעשה ולמנף את מגדל המים הישן להיות מכשיר להנחלת מורשת ההתיישבות הדתית בנגב ועמידת היישובים במאבק הנמשך מאז ולתמיד.

קבוצת עלומים, העומדת לחגוג בקרוב יובל ליישבתה על אדמות בארות יצחק הישנה, קיבלה עליה משימה להקים את המרכז להנחלת המורשת. תנועת הקיבוץ הדתי פרסה את חסותה על היזמה וגייסה שותפים להקמה: המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, הקק"ל, משרדי ממשלה, מועצות אזוריות וגורמים נוספים. חברי בארות יצחק עצמם היו שותפים מלאים בתכנון המרכז ובהקמתו, והשתתפו בהמוניהם בשלושת שלבי הביצוע: הראשון – טקס תחילת עבודות השימור של מגדל המים; השני, שנה לאחר מכן – חנוכת אתר המגדל; השלישי, אחרי עוד שנה – כנס לציון פתיחת אולם המורשת בעלומים. וביום כ"ב בשבט תשע"ד (23 בינואר 2014), יום השנה ה־71 להתיישבות בארות יצחק בנגב, נחנך בעלומים ברוב עם מרכז המורשת 'בארות בנגב'.

סיכום

סיפורה של בארות יצחק ייחודי ושונה מכל סיפורי ההתיישבות. ככל הקיבוצים בשנות השלושים, התחילה הקבוצה את דרכה החלוצית במחנה עבודה לידי אחת המושבות, בהקמת יישוב קבע במקום שהוקצה לתנועה על ידי המוסדות ובעמידה מול האויב במלחמת העצמאות, אך בכך מסתיים הדמיון לאחרים. הקרב הגדול שהתחולל בבארות יצחק היה ייחודי – חברי הקבוצה בעצמם, בלי תגבורת חיצונית, הצליחו להשמיד כוח צבאי גדול שכבש חלק מיישובם, להדפו מחוץ לחצר המשק, ולהמשיך להילחם נגד כוחות אויב נוספים, עד שהגיעו תותחי צה"ל וסיימו את המלאכה. האבדות הרבות בנפש וחורבן המשק בלא תקנה הביאו להחלטת הנותרים לנטוש את הנקודה הרחוקה ולשקם את

קבוצתם השכולה במקום מנותק פחות, ואמנם הם עשו זאת בהצלחה. אלא שכציונים אמתיים הם התקשו לסלוח לעצמם על הנטישה, מה גם שהמדינה שנלחמו למענה התכחשה לקרבנם בסירובה להעניק להם את נס הקוממיות. כל אלו גרמו לעיצוב הזיכרון הקיבוצי כאבל על אסון ולא כגאוות מנצחים.

במשך שנים רבות קיימה הקבוצה אזכרה שנתית במתכונת המסורת היהודית ביום הקרב, לרבות עלייה לקברי הנופלים, ופעם בעשור נסעו הכול כדי לזכור וכדי להראות לבניהם את שרידי הנקודה, שהלכו ונעלמו בשדות היישובים שקמו במקומם. השנים החולפות מעמעמו את הרגשות, והדורות הבאים המשיכו לקיים את הנוהל כמצוות אנשים מלומדה, עד שהופיע גורם חיצוני לאחר שנות יובל. הוא עורר את השאלות שלא נשאלו בגלוי עד אז, ולאחר תחקיר עומק שנגע בכל הוותיקים יצא באמירה חד־משמעית: במקום לגנות את הנטישה החמיא לה וטען שאין מעשה יפה ממנה! "התמונה הזאת של יהודים גאים, מאמינים, ששמים את ערך האדם לפני ערך המקום, לפני ערך האדמה, שמוכנים ללכת רחוק כל כך, זו האמת שנתנו לי אנשי בארות יצחק".²²

באותה העת נחקר מחדש גם הקרב, והתברר שהגבורה שנשכחה – או שהושכחה – הייתה גדולה עוד יותר. כך החל תהליך שיקום תודעת הקהילה. הוותיקים כבר כמעט שלא היו שם, אך בני בניהם יצאו לחוגג בגאווה את גבורת אבותיהם. ההמשך בא כמעט מעצמו, כי הורגש צורך להפוך את התובנות החדשות לכלי חינוכי לדורות, ולשם כך התגייסה תנועת הקיבוץ הדתי כולה להקים את מרכז המורשת 'בארות בנגב'.

22. חרובי, תשנ"ג.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

ר' חרובי, ידיעון תמוז , ארכיון בארות יצחק, תשנ"ג.	חרובי, תשנ"ג
מ' עזריהו, 'מגדלי מים בנוף הזיכרון – נגבה, יד מרדכי ובארות יצחק', קתדרה 79 (תשנ"ו), עמ' 160-171.	עזריהו, תשנ"ו
נ' עמינוח, בשערי עזה , תל אביב תש"ט.	עמינוח, תש"ט
תולדות מלחמת הקוממיות, תל אביב, 1959.	תולדות מלחמת הקוממיות, 1959

